

ВАСИЛЬ КАРАЗІН І ТАДЕУШ ЧАЦЬКИЙ – ФУНДАТОРИ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті розкрито роль відомих діячів культури ХІХ століття Василя Каразіна і Тадея Чацького у створенні перших вищих навчальних закладів в Україні

В українській історіографії, проблема доброчинності, як правило, розглядається у хронологічному контексті [1;2;3;4;5]. Окрему групу становлять хіба що мемуари та наукові розвідки кінця ХІХ - початку ХХ століття [7;10;12;17]. Тому рідко можна знайти матеріали, що стосуються значних доброчинних пожертв на розвиток вищої освіти, подані у порівняльно-історичному контексті із застосуванням біографічного методу.

Слобожанщина і Правобережжя на початку ХІХ століття знаходилися у надто різних соціокультурних умовах, щоб можна було легко знаходити відповідні історичні паралелі щодо проблеми, яка нас цікавить. На Правобережжі на початку ХІХ століття зберігався уклад освіти (він існував до останнього поділу Польщі 1795р.), заснований ще польською Комісією Народної освіти. Тому й доброчинні пожертви надходили головним чином від польської шляхти, зосередженої на цих теренах. Натомість Слобожанщина могла розраховувати передусім на доброчинність давньої козацької старшини, яка не завжди диспонувала такими значними коштами, щоб утримувати навчальні заклади [5].

Тим більш актуальним виявляється порівняльний аналіз доброчинності у сфері вищої освіти за участі двох визначних просвітників – Тадеуша Чацького та Василя Каразіна. Їхні долі склалися по-різному, але були однаково обтяжені немилістю одних можновладців та милістю інших; вони однаково переймалися долею освіти у своєму краї і прагнули надати максимально можливу допомогу школам, гімназіям, університетам, виконуючи роль не лише доброчинників, але й (вживаючи сучасну термінологію) менеджерів освіти. Дворянство, шляхта правобережних губерній та Слобожанщини, зорганізовані ними, склали фінансове підґрунтя для діяльності навчальних закладів цих регіонів України на довгі подальші роки. Обоє просвітники прагнули до створення у своєму краї вищих навчальних закладів – один завдяки імператорському указові (університет у Харкові), інший – всупереч останньому (Волинський ліцей у Кременці) [6].

У 1802р. височайшим повелінням передбачалося відкриття в Росії шести університетів: у Москві, Петербурзі, Харкові, Вільно, Казані, Дерті. При цьому Харків мав найменше шансів на відкриття там вищого навчального закладу з причини відсутності хороших шляхів сполучення та неможливості налагодити добре поштове сполучення; за свідченням сучасників, лише організаторський талант В.Каразіна міг цьому протистояти. Однак заради історичної об'єктивності варто зауважити, що йшлося не лише про організаційний талант. Василь Каразін розраховував на підтримку тодішнього візитатора Віленського навчального округу Адама Єжи Чарториського. Князь А.Чарториський, як свідчать спогади сучасників, був зобов'язаний В.Каразіну науковою працею останнього з ним. Тому, не дивлячись на сильну опозицію створення університету в Харкові і пропозиції заснувати його в Києві, де вже кілька років працювала гімназія зі стабільним складом учнів, А.Чарториський на засіданні освітньої комісії при імператорі Олександрі І (прообразу Міністерства освіти Росії) наполіг на першості Харкова і досяг успіху. Для самого князя А.Чарториського це не складало жодної проблеми вибору, оскільки в будь-якому разі університет опинявся під його опікою, у межах Віленського навчального округу [6].

Т.Чацький також міг розраховувати на допомогу А.Чарториського, завдяки якому, а також Г.Колонтаю, і відбулося відкриття Кременецького ліцею. Князь А.Чарториський стояв біля витоків російської системи освіти ХІХ століття. 4 вересня 1802р. він подав на засіданні Шкільної Комісії свій проект "Про основи народної освіти в Російській імперії" (французькою мовою). У проекті пропонувалася чотириступенева система навчальних закладів: парафіяльні, повітові, губернські школи та університети. З утворенням Міністерства освіти були створені перші законодавчі документи на основі цього проекту: "Статут про навчальні заклади та наукові установи, підпорядковані університетам" (5.11.1804р) та положення "Попередні правила народної освіти" ("О временных предписаниях народного образования"), видані 24.01.1803р. Безперечно, А.Чарториський та підтримувані ним Т.Чацький і В.Каразін могли розраховувати участь місцевої громади у своїх починаннях [8].

На Правобережжі Адам Чарториський співпрацював у справі розбудови мережі шкільництва з Тадеушем Чацьким. Призначений візитатором шкіл Волинської, Київської, Подільської губерній, Т.Чацький реорганізував та відкрив багато шкіл, в тому числі й на території Волині- Житомирщини, а саме: в Овручі, Любарі та Житомирі [9]. Загалом на Волині ним було засновано 126 приходських училищ. У 1803р. Т.Чацькому вдалося досягти угоди з католицьким духовенством про те, що при кожному костьолі буде утримуватися приходська школа, як пропонував Адам Чарториський. Крім цього, візитатор запропонував реорганізувати орден василіянів з чернечого у виховний, щоб зберегти училища в Любарі та Овручі після скасування єзуїтського ордену. У 1807р. таке рішення було затверджене російським міністерством освіти, але розвитку не отримало за браком часу та наступом соціально-політичної кризи внаслідок поразки першого польського повстання 1831р. [5].

Організаційна та доброчинна діяльність В.Каразіна на користь Харківського університету розгорталася де-що по-іншому. Т.Чацький виховувався і виріс на Волині і сприймав справу розвитку шкільництва у краї як особисту справу. Крім Волинського ліцею, який Т.Чацький прагнув підняти до рівня університету, він опікувався гімназіями, початковими школами і прагнув знайти доброчинні пожертви для них. В.Каразін же своє прагнення

створити університет у Харкові виніс з Петербурга, покладаючись на особисті близькі стосунки з імператором Олександром І.

Василь Каразін був переконаний, що йому вдасться спонукати місцеву харківську громаду до доброчинності на користь університету: "Видатків – була б на саму добру справу воля – боятися нічого. Вони будуть цілком непримітні. Якщо дворянство, поклавши зібрати 200 000 руб., тобто по одному рублю з поміщицької душі, запросить до цього міських мешканців різних станів, хоча б малу кількість... то вистачить з надлишком коштів на щорічне утримання університету" [11:62-63]. В. Каразін не висловлювався голосливо – його переписка з предводителем харківського дворянства В.М.Донець-Захаржевським, з Г.Р.Шидловським, знайомство з Г.С.Сковородою, а також з Г.Ф.Квіткою та іншими учнями видатного українського педагога-філософа давали право В.Каразіну стверджувати готовність місцевої громади підтримати вищий навчальний заклад матеріально та організаційно.

Тадеуш Чацький також був переконаний у допомозі місцевої шляхти, і його переконаність підтвердилася кількісними та якісними показниками доброчинної допомоги на відкриття Волинського ліцею.

Безумовно, на нього призначалися найбільші едукативні фонди того часу. Завдяки невтомній бурхливій діяльності Тадеуша Чацького цей навчальний заклад за неповних 10 років піднявся до рівня ліцею, почавши з гімназійних програм. Звісно, такий ріст вимагав серйозних доброчинних капіталовкладень, якими й стали едукативні фонди. Поняття "едукативний фонд" окреслювало у ХІХ столітті кошти, які виділялися заможними представниками польської громади західних губерній для створення навчальних закладів.

Варто зауважити, що на розвиток народної освіти на Правобережній Україні з боку уряду виділялися досить скупі кошти. Така само ситуація, власне, спостерігалася й на Лівобережжі, однак просвітницькі традиції т.зв. "Південно-Західної Росії" передбачали збереження наявної системи освіти, яка розвивалася протягом кількох століть, починаючи з єзуїтських навчальних закладів. Тому польська шляхта, керуючись принципом дотримання шляхетських правил та відповідності статусу особи його доброчинній діяльності, - брала активну участь у фінансуванні навчальних закладів різного рівня [12].

Фундатор при цьому брав на себе певні зобов'язання і нестача фондів могла бути поставлена йому у провину. На Лівобережжі була трохи інша ситуація: там навіть у другій половині ХІХ століття лише смотрителі чітко окреслювали суму доброчинних внесків, які зобов'язували жертвувати на гімназію чи училище.

Офіційні статуси В.Каразіна й Т.Чацького також були різними. Олександр І призначив Т.Чацького генеральним візитатором згаданих губерній, що дало йому право формувати систему едукативних фондів, спираючись на свою посаду. В.Каразін не мав офіційного призначення на якусь посаду, яка б давала широкі повноваження; але він мав їх і так, займаючи високе становище при дворі. Для влаштування волинської гімназії у Кременці у 1803р. було зібрано 415 455 злотих (близько 62 320 руб.). Т. Чацький став справжнім проповідником доброчинності. Його промови й звертання, аргументовані й патріотичні, дали змогу зібрати таку кількість едукативних фондів, що за 10 років дозволило відкрити 85 прихідських училищ на Волині, 26 – на Поділлі, 15 – в Київській губернії.

У 1803р. на зібранні волинського католицького духовенства Т.Чацький досяг згоди з ними про утримання власним коштом школи при кожному костелі в губернії.

Особливу форму едукативних фондів становили заповіти. Деякі з фундаторів, заповідаючи певні суми парафії, розпоряджалися про призначення частини з них на утримання вчителів і костельних шкіл [9,12].

Крім фондів повітових училищ, візитатор заснував подушний едукативний фонд – по 1 рублю асигнаціями з кожної ревізійної душі. Разом цей фонд склав 46 200 руб. На ці кошти у Києві засновувалася гімназія; у Вінниці ж шляхта створила свій едукативний фонд (15 000 руб.) – на гімназію і училища Поділля.

У серпні-вересні 1805 року розпочалася напружена підготовка до відкриття гімназії. Гуго Коллонтай працював над концепцією проекту діяльності гімназії, планом урочистого відкриття гімназії та промовою Т.Чацького до вчителів. Авторство програм навчальних дисциплін на 1805 р. теж належить йому. Т.Чацький вніс до них лише деякі корективи. Г.Коллонтай призначив відкриття гімназії на 10 або 15 жовтня. Протягом підготовчого періоду довелося долати серйозні труднощі. В середині червня 1805 р. пожежа знищила більшу частину Кременця. Шкільні будинки уціліли, але згоріло багато приватних домівок, в яких планувалося поселити новоприбулих викладачів [13].

Проте не це було головною перешкодою. У другій половині липня до Києва приїздив міністр освіти для вивчення можливості заснування тут університету. Зрозуміло, це могло б покласти край усім планам Т.Чацького. До того ж візитатор був противником відкриття університету саме в Києві тому, що вбачав у ньому серйозного конкурента польському шкільництву, побоювався, що "Київ проковтне не тільки Кременець, а й Вільно" [14:150]. Як свідчував свого часу історик М. Володимирський-Буданов, "Кременецький ліцей став вінцем, що завершував будову просвітництва, збудовану Чацьким. За його ідеєю, це був... заклад найвищого рівня в краї для всіх інших його навчальних закладів" [17:37].

Завдяки зібраним Т.Чацьким фондам у ліцеї вдалося організувати пансіони – конвікти, де учні знаходилися на повному доброчинному утриманні. Противник бурси Т.Чацький розташував вихованців в приватних будинках (з доброю репутацією) по 8–10 чоловік. Чільне місце серед пожертвувань мешканців Волині займала фундація Яна Лернета. Дія правил розподілу фонду (за бажанням засновника) починалась після його смерті, а 3.600 руб.сріб., які надійдуть за цей час, здобули назву додаткового капіталу, процент від якого використовувався на купівлю книжок, оплату занять з танців, верхової їзди, фехтування. Крім того, учень, котрий після закінчення навчання залишався дозорцем (dozorec), отримував 30 руб.сріб. щорічно [18].

Єдиним відкритим противником відкриття університету в Харкові став тодішній губернатор А.К.Артаков (губернатор харківської губернії до 1803р., знаходився у конфлікті з міським головою Єгором Єгоровичем Урюпіним і відкрито виступав проти університету в Харкові. Звільнений у відставку з посади губернатора у листопаді 1803р.). З цієї причини був відкладений з'їзд дворян Слобожанщини, призначений на 2 серпня 1803р. з нагоди приїзду В.Каразіна до Харкова та перспектив вищої освіти Слобожанщини. З'їзд, однак, відбувся дещо пізніше – в кінці серпня. У відповідь на полум'яну промову В.Каразіна дворянство тут же зібрало за підпискою 100 000 руб. Через кілька днів ще 10 найзаможніших дворян слобідсько-української губернії підписали зобов'язання на пожертви 1 000 000 руб. у вигляді капіталу, відсотки з якого витрачалися б на утримання університету [6:270].

Такою самою промовою запалив бажання доброчинної діяльності і Тадеуш Чацький. Цікаво, що у своїх промовах вони однаково пропонували перетворити свій край у зразок місцевих Афін (волинських і слобідських відповідно). Мабуть, образ афінської системи навчання і виховання служив для кожного з них ідеалом вищого навчального закладу. Василь Каразін навіть отримав від дворянства спеціальну грамоту, де місцеві доброчинники підтверджували своє бажання і можливість підтримати створення університету [6:272]. Т. Чацький особисто звертався до місцевих губернаторів, предводителів дворянства з рекомендаційними листами від міністра освіти та А. Чарториського і збирав кошти на устрій гімназії в Кременці. Крім того, він вклав в цю справу 2/3 свого власного капіталу. Загальна сума пожертвувань до часу затвердження Статуту становила 415.455 злотих 19 грошей (62.318 руб. 33.5 коп.сріб.) [13]. Крім того, гімназія отримувала щорічну підтримку від державної казни в розмірі 5.700 руб.сріб. Через два роки їй було віддано у користування лісові угіддя та будинок колишнього базиліанського монастиря. Т.Чацький покладався, передусім, на твердість даного шляхтою слова, - і не помилюся, оскільки пожертви на Волинський ліцей були досить значними, хоча й по-різному оцінювалися – як сучасниками, так і науковцями ХХ століття. Адже кожна з нововідкритих Т.Чацьким шкіл, не тільки ліцей, вимагала все нових і нових коштів на утримання, а відтак - збільшення фондусів. Спроби Т.Чацького розширити інститут фундаторства спричинили до низки скарг на його освітню діяльність на Волині, щодо методів організації шкільництва та фінансових зловживань, які, однак, не завадили розвитку Кременецького (Волинського) ліцею до рівня найзначнішого навчального закладу для поляків Волині у ХІХ столітті [9:20].

Василію Каразіну, як і Тадеушу Чацькому, не завжди вдавалося втілити в життя всі свої доброчинні проекти. Так, не зважаючи на готовність слобідського дворянства надати необхідну допомогу університетові, губернатору Артакову вдалося поставити кількість пожертв у залежність від загального прибутку губернії, а не від декларованих можливостей дворянства, підтверджених у згадуваній грамоті. Крім цього, місцеві купці загалом усунулися від заснування університету, а їхні діти не могли там навчатися, що суттєво обмежувало приток пожертв. Однак навіть наспіх зібраних пожертв (685 000 руб.) вистачило, щоб розпочати процес відкриття університету. Щоправда, суто бюрократичні перепони (недосконалість доцільної передачі, обміну та доведення інформації до посадових осіб) затримували заснування університету в Харкові. Так само довго вирішувалося питання і в Петербурзі, куди В.Каразін приїхав з підтвердженнями доброчинної допомоги дворян на заснування університету. Зміни в настроях Олександра І спричинили його недовіру до дій В.Каразіна, і справа пішла "по інстанціях" [6:264].

Варто зауважити, що створення Волинського ліцею відбувалося без такої кількості перешкод, - можливо, за тої причини, що ліцей початково не претендував на рівень вищого навчального закладу (та й пізніше, як стверджують деякі науковці, ніколи такого рівня не досяг) [9:270-271]. Т.Чацький ніколи не виходив особисто на рівень обговорення самої можливості існування ліцею з першими особами держави; В.Каразін же покладався на свою близькість до особи імператора як на незаперечну засаду його швидкого створення, в чому, власне, й помилюся, оскільки за час його відсутності в Петербурзі ставлення до нього суттєво змінилося в гірший бік. Т.Чацького більше цікавило ставлення місцевої громади, яка могла будь-якого моменту відмовити йому в довірі; В.Каразін був переконаний у прихильності слобідського дворянства, але не передбачав, мабуть, перешкод з боку царського двору. Кілька місяців подання про заснування Харківського університету ходило від одного посадовця до іншого; В.Каразін втрачав самовладання і спокій; врешті, у січні 1803р. про можливість відкриття університету доповідали Олександрові І [6].

Створені Т.Чацьким та В.Каразіном вищі навчальні заклади очікувала різна доля: Кременецький ліцей невдовзі скасували, Харківський же університет продовжує існувати й понині. Однак місія обох доброчинників має стати предметом уважного наукового розгляду як позитивний досвід для наслідування у процесі розбудови сучасної системи освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Добрянський І.А., Постолатій В.В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець ХІХ – поч.ХХ століття). – Кіровоград, 1998. – 179с.
2. Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775-1918): Дис...канд.іст.н. – К, 1996. – 206с.
3. Ступак Ф.Я. Діяльність благодійних товариств Києва другої половини ХІХ – поч.ХХст.: Дис...канд.іст.н. – Київ, 1997. – 156с.
4. Донік О.М. Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина ХІХ – поч.ХХст.): Дис... канд.іст.н. – К, 2001. – 211с.
5. Сейко Н.А. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у ХІХ – поч.ХХ століття: Монографія. – Житомир: ЖДПУ, 2001. – 226с.
6. Тихий Н. Василий Назарович Каразин //Киевская старина. - №2. – 1905. – С.263-301.

7. Rolle M. Ateny Woiycskie. Szkic z dziejow oъwiaty w Polsce. – Lwyw, 1923. – 82s.
8. Truchim S. Wspyiraca polsko-rosyjska nad organizacj№ szkolnictwa rosyjskiego w poczNetkach XIX wieku. – Jodz, 1960. – 126s.
9. D.Beauvois. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832. – t.II. – 428 s.
10. Вольный. Исторические судьбы Юго-Западного края /Изд-во Батюшкова П.Н. – С-Пб, 1888. – 164с.
11. //Журнал Министерства Народного Просвещения. – ч.159. – 1872. – С.62-63.
12. Сбитнев И.М. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева. Из времен учреждения на Вольни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских.–К., 1887.– 94 с.
13. Коляденко С. Кременецкий лицей у системі освіти Волині у XIX – першій половині XX століття: Монографія. – Житомир: Житомир.держ.пед.ун-тет, 2002. – 124с.
14. Janowski L. W plomieniach Wilna I Krzemiecca. – Wilno,? – 212s.
15. Автобиографические записки Фон-Брадке // Рус. Архив. – 1875.– С.272-286.
16. Memoires du prince Czartoryski et correspondance avec l'empereur Alexandre I-er. – Paris, 1887. – Т.1. – S.326.
17. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета св.Владимира. – К, 1884. – 393с.
18. Указ № 23.522 від 6 березня 1809. "Об утверждении акта завещания Лернета на фундуш для четырех учеников Волынской гимназии". Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: Т.1. – СПб, 1864. – С.387-412.
19. Witte K. O szkole Krzemienieckiej. – Warszawa, 1843. – 88 s.
20. Zasztowt L. Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczpospolitej. – Warszawa, 1997. – 544 s.

Сейко Н.А. Василий Каразин и Тадеуш Чацкий – фундаторы высшего образования в Украине в начале XIX в.

В статье раскрыта роль известных деятелей культуры XIX века Василия Каразина и Тадеуша Чацкого в создании первых Высших учебных заведений в Украине.

Sejko N.A. Vasyl' Karazin and Thadej Chac'kij as the Founders of Higher Education in Ukraine in Early XIX Century.

The article discloses the role of famous cultural figures of the XIX century Vasyl Karazin and Thadej Chac'kij in the creation of the first establishments of higher education in Ukraine.